

УДК 94 (477) «1980/1991»

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЙОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НРУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1980-х – 1991 рр.**Володимир Михайлов**

Таврійський державний агротехнологічний університет
Україна, 72310, Запорізька обл., м. Мелітополь, проспект Б. Хмельницького, 18
e-mail: miha_historic@mail.ru

Друга половина 1980-х років ознаменувалася глибокою кризою комуністичної системи. Радянський уряд під керівництвом М. Горбачова був змушений піти на структурні реформи в економічній і суспільно-політичній сферах. Започатковані владою процеси демократизації швидко вийшли з-під її контролю та призвели до появи у СРСР у цілому та в Україні зокрема, низки неформальних об'єднань. Кожна з організацій діяла в окремому суспільно-політичному векторі: екологічному, мовному, історичному, правозахисному, але всіх об'єднувала антикомуністична спрямованість. Поглиблення демократизації, збільшення чисельності та політизація неурядових товариств, призвело до ідеї створення опозиційної організації республіканського масштабу – Народного Руху України (НРУ). Багатогранна культурно-просвітницька діяльність, яку проводив НРУ у процесі боротьби за державне відродження України стала важливим аспектом українського опозиційного руху.

Проблема зародження та функціонування НРУ на загальнодержавному рівні, ґрунтовно висвітлена у монографіях і дисертаційних дослідженнях вітчизняних істориків О. Гараня [1], Г. Гончарука [2], В. Ковтуна [3], С. Бондаренка [4], Ю. Діденка [5], Н. Кіндрачук [6], М. Кучерук [7], О. Мардаренко [8], С. Овсієнка [9], О. Шановської [10].

Українська історіографія поповнюється працями, присвяченими діяльності крайових організацій Народного Руху у Тернопільській [11], Волинській [12], Закарпатській [13], Донецькій [14], Чернігівській [15], Миколаївській [16] областях.

Процеси національного відродження України у роки перебудови відзначалися певною регіональною специфікою, що пояснюється впливом культурно-історичних, соціальних і політичних чинників. Слід констатувати, що проблема регіональних аспектів діяльності НРУ, зокрема на Півдні України, є недостатньо розробленою у сучасній українській історіографії.

Мета дослідження полягає у визначенні основних форм і специфіки культурно-просвітницької діяльності НРУ на Півдні України у роки перебудови.

Ідея створення масової суспільно-політичної організації республіканського масштабу вперше знайшла своє практичне відображення 16 лютого 1989 р., коли у газеті «Літературна Україна» був опублікований проект Програми НРУ за перебудову [17, с. 3]. Розпочалися гострі дискусії навколо публікації проекту між партійними органами, провладними громадськими організаціями та неформальними демократичними об'єднаннями. Процес обговорення органічно перейшов у розбудову структур НРУ на місцях. Найшвидше консолідація територіальних осередків Руху відбувалася у західному регіоні: першою в Україні була створена Тернопільська крайова організація НРУ, установча конференція якої відбулася 24 березня 1989 року [18, с. 96]. Влітку «рухівська хвиля» прокотилася Південною Україною. Так, у серпні 1989 р. були утворені крайові організації НРУ у Миколаївській [19, с. 1], Одеській [20, с. 134-135] та Кримській [21] областях, на початку вересня – у Запоріжжі [22, с. 1], де що пізніше – у грудні 1989 р., обласний осередок Руху сформувався у Херсонській області [23, арк. 4].

Організаційно НРУ за перебудову оформився на Установчому з'їзді у Києві 8-10 вересня 1989 р., на якому було обговорено усі спектри суспільно-політичного, економічного, національно-культурного життя у республіці, розглянуто перспективи майбутнього державотворення, ухвалено Програму і Статут, а також обрано керівні органи Руху.

Ставлячи за мету відродження національної свідомості населення на Півдні України, НРУ весь час вів пошук ефективних форм і методів культурно-просвітницької діяльності.

На початку серпня 1990 р. у Дніпропетровській і Запорізькій областях за сприяння НРУ та інших національно-патріотичних товариств (Товариства української мови

ім. Т.Г. Шевченка, «Меморіалу» тощо) було проведено грандіозний історико-культурний захід – святкування 500-річчя утворення українського козацтва. Під гаслами – «І помоляться на волі невільничі діти», «Від козацьких вільностей до волі України» – проходило вшанування козацької пам'яті [24, арк. 1].

За програмою святкування планувалося провести наступні заходи: проведення мітингу на честь кошового отамана Війська Запорізького Івана Сірка, піший похід колонами у місто Нікополь та Орджонікідзе, автомобільний похід до міста Марганцю; відкриття пам'ятних знаків на місці розміщення п'яти Січей; відвідування історичних місць, зустріч із краєзнавцями, мітинг-клятва пам'яті козацтву, запалення свічок на могилі Івана Сірка [25, с. 4].

На святкуванні були присутні біля 50 народних депутатів УРСР, серед них, М. Горинь, І. Драч, М. Поровський, Д. Павличко, Танюк, В. Яворівський, представники української діаспори Австралії, США, Швеції, Канади, Польщі, Франції. Всього до святкування було залучено: у Запоріжжі 100 тис. чоловік, у Дніпропетровську, Нікополі, Марганці, Орджонікідзе приблизно 15 тис. осіб. Найчисельнішими серед делегацій, що перебували на Дніпропетровщині, були Львівська (1600 осіб), Тернопільська (1450 осіб) й Івано-Франківська (2300 осіб) [26, с. 89].

Народний Рух України і ТУМ ім. Т. Шевченка під головуванням І. Драча провели першого дня у Нікополі науково практичну конференцію «500-річчя заснування Запорозької Січі і сучасність». На другий день священники Української автокефальної церкви на могилі Івана Сірка відслужили панахиду. На третій день відбувся січовий похід до Хортиці – серця Запорозької Січі, – в якому взяло участь 50 тисяч гостей. Представники всіх українських земель вклонилися козацькій славі. На мітингу у Запоріжжі перший заступник Голови Верховної Ради України І.С. Плющ свій виступ закінчив словами: «Слава рідній Україні» [2, с. 80].

На мітингу 4 серпня біля могили Івана Сірка більшість виступаючих зверталися до «ідеї незалежності України». Д. Павличко у своєму виступі наголосив: «Без зброї можна вибороти Україну», а І. Драч підкреслив: «...сила не в Верховній Раді, а в тому, що при підтримці народу Декларація про державний суверенітет набула сили Конституційного закону. І тоді була б незалежність і непотрібен був би союзний договір» [5, с. 44]. Серед інших заходів – численні мітинги освячення хреста на кургані «Пам'яті», похід до могили літописця козаць-

кої слави Д. Яворницького й ін.

Запам'яталися два епізоди, які затьмарюють спогади про свято. Перший – коли комуністи від м. Нікополя до могили І. Сірка на кожному стовпі встановили прапори УРСР та СРСР. Оскільки ця символіка не мала ніякого стосунку до історії Запорозького козацтва, а тим паче до свята, ті прапори почали знімати люди з колони, яка йшла маршем з Нікополя. Звісно, замість червоних прапорів були встановлені синьо-жовті. Через годину-дві вже не було жодного комуністичного прапора. Комуністичні писаки у своїй пресі повідомляли, нібито зняті прапори топтали ногами та шматували. Це було продуктом їхньої хворобливої уяви. Та найганебнішою була акція нікопольських лєнінців, коли вони полили дорогу від Кургану Пам'яті і до Капулівки смолою. Але люди йшли тією дорогою під палючим південним сонцем і свято не вдалося зірвати [27, с. 383-384].

Святкування 500-річчя козацтва стало важливим фактором для активізації національно-культурного ренесансу у південному регіоні України. Період функціонування козацтва став розглядатися як «золота доба» власної історії, що сприяло формуванню національної ідентичності, прищеплювало молодому поколінню гордість за своїх предків.

Влітку 1991 р. Миколаївський Рух прийняв участь у поході «Буг – козацька річка», у рамках Всеукраїнського походу «Дзвін-91». Метою походу є знайомство з культурою, історією, побутом всіх регіонів та зближення жителів різних куточків України на знак підтримки незалежності. Похід мав пройти з 27 липня по 2 серпня 1991 р. при активній участі представників зарубіжної діаспори (серед яких на Миколаївщину були запрошені О. Винчур, В. Петрович, Є. Дувалко, С. Горлач з Канади; з США студенти з Клівленду Л. Голіян, О. Голубц. Учасником заходу міг стати кожен, за програмою походу (від 6 квітня 1991 р.) надрукованого в газеті «Голос України». Він стартував 28 липня у м. Первомайськ біля пам'ятника Тарасу Шевченку. Тут відбувся мітинг та виступ народного хору. Міліція заборонила піший перехід до старовинного козацького села Мигія, учасників доставили туди автобусом. 1 серпня учасники акції мали прибути до міста Южноукраїнськ, Вознесенськ, Миколаїв, а завершувався похід у Запоріжжі 11 серпня святом «Козацької слави» та фестивалем української пісні «Червона рута» [28, с. 1].

Відомий канадський емігрант, письменник Степан Горлач у своїй книзі-есе «І так... я жив» згадує перший козацький похід на Миколаїв-

щині [29, с. 125-135]. Він відмічає, що всіх учасників розподілили по групах з провідниками, дали точну інформацію й адреси осіб Руху у тих областях, до яких групи були приділені. Група, в яку потрапив С. Горлач, мала діяти у Миколаївській області, вони ходили від села до села, зустрічалися з місцевим населенням, співали українські пісні та клали квіти до пам'ятників Т. Шевченку. З владою контактували тільки через провідників – місцевих мешканців, майже всі вони були «рухівцями». Відлучатися від групи учасникам не рекомендували, оскільки владна номенклатура весь час спостерігала за іноземними гостями. Вони завітали до Первомайська, який на той час був містом закритого типу, тому за ними пильно наглядали органи міліції. Коли група діаспорних учасників прибула до Южноукраїнська, одним з їхніх провідників став мешканець міста, голова Южноукраїнського Руху Юрій Діденко. Наступного дня група вирушила до славних Бузьких Хуторів, де проходили розкопки стоянок низового козацтва.

Голова Южноукраїнської районної організації НРУ Ю. Діденко та місцеві об'єднання ТУМ, «Гамалія» у рамках «Дзвону-91» мали намір провести у місті Южноукраїнськ свято Бугогардівської паланки. На засіданні Виконкому міськради Южноукраїнська, яке відбулося 23 липня 1991 р., поряд з численними радикальними питаннями, розглядалася пропозиція депутата Ю. Діденка, про встановлення в одному з мікрорайонів міста пам'ятного знаку з орієнтовним написом: «На цих землях була Бугогардівська паланка 1734-1776 рр.» [30, с. 3]. Але місцева влада мала свій погляд на події. Так, заступник міського голови Южноукраїнська з приводу встановлення пам'ятного знака зазначив, що період Нової Січі не є історично важливим для нашої історії та вшанування цього періоду життя українського народу не є необхідним.

Активісти південноукраїнських осередків Руху систематично проводили культурно-історичні заходи, присвячені епохальним подіям української державності. Так, 21 січня 1990 р. за ініціативи Херсонської КО НРУ відбулося святкування 71-ї річниці Акту Злуки. Напередодні заходу по місту були розклеєні об'яви для інформування населення. Біля пам'ятника Т. Шевченка відбувся мітинг, учасники якого несли українську національну символіку. І цього разу не обійшлося без інциденту – спецдружина захопила трьох членів Руху та конфіскувала у них два національні прапори. Проте, згодом «рухівців» було звільне-

но [23, арк. 7].

Важливим напрямом культурно-просвітницької діяльності НРУ стала організація двосторонніх подорожей дитячих художніх колективів з різних куточків України.

У січні 1991 р. вперше силами НРУ було проведено масову акцію народної дипломатії. Із західного регіону більше 200 дитячих художніх груп здійснили виїзд з колядою на «Велику Україну», а зі східних і південних областей на Різдвяні свята на Захід поїхало близько 6 тисяч дітей.

Взимку 1991 р. 50 школярів з Миколаївщини на Різдвяні свята відвідали Борщівський район Тернопільської області. Водночас три вертепи з Тернополя приїхали до Південноукраїнська, а один вертеп зі Львівщини завітав до Веселинова. Проведення таких заходів допомагало молодим українцям глибше пізнати велич народження Христа, відродити українські народні та релігійні традиції, привернути молодь до духовної спадщини й історії рідного народу. Однак, обласна та міська влада намагалася перешкодити виступам вертепів, з цією метою відбулося засідання представників керівних обласних органів, на якому обговорювалося питання про доцільність проведення даних заходів [31, с. 1-2]. Та завдяки наполегливості депутатів Миколаївської міської ради, членів і прихильників Руху, виступи пройшли успішно, усі учасники показали високу артистичну майстерність.

З метою розвитку релігійно-національних традицій і культури України Івано-Франківська КО НРУ організувала поїздку вертепів у південний регіон. Перед виїздом відбувся парад вертепів для вибору найкращих. Для цього Верховинський район підготував – 3 вертепи, Калуський і Рогатинський райони по 2 вертепи кожний. З с. Тулови Снятинського району і з с. Жовтень Тисменицького району відправились два вертепи в Одесу, з Верховини один вертеп у Фрунзівку, два – у Велико-Михайлівку Одеської області. Робота по організації виступів проводилася місцевими організаціями НРУ [26, с. 96-97].

8-13 січня 1991 р. на запрошення лідерів НРУ і УРП у рамках акції «Вертеп» у м. Білгород-Дністровському, Іллічівську, Одесі відбулися виступи колективів художньої самодіяльності «Шафрай», «Покуття» із Івано-Франківської області [32, арк. 12]. Ідеологічний відділ Одеського обкому Компартії України повідомляв, що мета даної акції – під виглядом відродження релігійних традицій та обрядів розгорнути масову агітаційно-

пропагандистську роботу серед населення по дискредитації політики КППС-КПУ, місцевих партійних і радянських органів [32, арк. 1].

Значення «візитів дружби та єднання» важко переоцінити, адже вони ламали той образ «ворога-західняка», який будь-що намагалася підтримувати комуністична пропаганда. Подорожі дитячих художніх колективів стали консолідуючим фактором у справі культурного зближення та взаєморозуміння населення українського Півдня та Заходу.

Невід'ємною складовою діяльності південноукраїнських крайових організацій НРУ було видавництво та поширення «самвидавної» літератури. Неформальна преса стала ретранслятором ідей Руху, завдяки якій населення отримало доступ до правдивої інформації про суспільно-політичні події у радянській державі, ознайомлювалося з матеріалами про забуті сторінки вітчизняної історії та культури, чим сприяла формуванню українського інформаційного простору.

З грудня 1989 р. Миколаївська крайова організація НРУ видала перший номер місцевої газети «Чорноморія», яка стала першою незалежною газетою та консолідуючою силою неформальних об'єднань області. У ньому містилися привітання з Новорічними та Різдвяними святами, резолюція Установчого з'їзду Народного Руху України про національну символіку, стаття В'ячеслава Чорновола «Дочекалися» та коментар на вересневий пленум ЦК КППС 1989 р. [33]. Головним редактором газети «Чорноморія» був поет І. Царинний. Газета друкувалась у Вільнюсі, а привезені її екземпляри сортували у помешканні сім'ї А. Іванюченка, у квартирах І. Гаврилишина, О. Мота, у будинках В. Кацана та ветерана війни ОУН-УПА П. Саранчука. Потім газету розповсюджували активісти у Миколаєві й у районних центрах області. Коштів на друк «Чорноморія» не вистачало, тому члени крайового Руху були змушені звертатися до всіх жителів Миколаївщини з проханням пожертви на незалежну пресу [34, с. 8].

Кореспонденти на сторінках газети піднімали різні хвилюючі проблемні питання регіону – це і щодо повернення історичної пам'яті українського народу [35, с. 1], свавілля комуністичної влади та їх протистояння функціонуванню Миколаївської крайової організації НРУ, а також заснуванню низки неформальних об'єднань таких, як Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка [36, с. 2], УГС й ін. Окрім того, подавали таку інформацію, яку замовчувала обласна преса, наприклад про те,

що оргкомітет Миколаївського відділення товариства «Меморіал» активно відшукує місця поховань жертв масових репресій 1937-1941 рр. у регіоні [37, с. 4].

Значним досягненням Херсонського Руху стало видання власної газети «Голос Таврії», перший номер якої вийшов у січні 1991 р. У випуску центральне місце зайняла стаття «Апаратні ігри», що розкривала корупційні дії чиновників в обкомі та міськомі партії Херсонщини [38, с. 1-2]. У другому номері незалежного видання населення отримало можливість ознайомитись з частиною програми НРУ й українською поезією [39, с. 1-2]. Газета «Голос Таврії» завжди друкувала цікаві матеріали з числа наболілих проблем українського суспільства: жахливих подій голоду 1932-1933 рр. в Україні [40, с. 1], захисту навколишнього середовища та здоров'я населення [41, с. 1], демократичних свобод і прав громадян [42, с. 1], короткі політичні новини України [43, с. 3] й ін.

Запорізький осередок НРУ, починаючи з серпня 1989 р. видавав україномовний інформаційний вісник «РУХ». Але враховуючи реалії зрусіфікованого регіону, невдовзі почали друкувати газету «Прямая Речь» російською мовою.

Схожа ситуація склалася й у Мелітопольському осередку НРУ. Україномовна частина Руху, що гуртувалася навколо міського Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка, спільно видавали газету «В сім'ї вольній, новій». Інше крило Руху – російськомовне, займалось друком газети «Пробуждение».

Активісти Руху проводили агітацію, використовуючи різноманітні інформаційні листівки. Напередодні виборів у народні депутати НРУ знайомив населення з програмою діяльності організації, що ґрунтувалася на демократичних принципах, етнічній толерантності та соціальній справедливості [44, арк. 4-5]. Рух протиставляв тоталітарній комуністичній системі власну програму суспільно-політичного розвитку [44, арк. 21]. У листівці під назвою «Куди йдуть партійні внески?» висловлено обурення підвищенням зарплати для радянських чиновників – номенклатури. Постанова схвалена 1 жовтня 1989 р. підписом М. Горбачова, причому її публікація у ЗМІ була заборонена. Листівка наводить приклади окладів керівного складу обкому та міському до і після надбавок. Крім того, мова йде про інші номенклатурні привілеї «обраних» – «спецпайки», санаторії, дачі, квартири тощо [44, арк. 31].

У березні 1989 р. Одеський обком, викону-

ючи постанову ЦК КПРС та ЦК КПУ «Про заходи з протидії спробам антисоціалістичних елементів утворювати опозиційні КПРС політичні структури», пропонував вживати додаткові заходи у боротьбі з неформальними товариствами [45, арк. 55-60]. У постанові обкому зазначалося, що у протистоянні з неформалами необхідно використовувати не тільки ідеологічних працівників партійних організацій, але й правоохоронні органи. Окремо вказувалося на необхідності контролю за копіювальною технікою в установах всіх видів, яку неформали могли використати для виготовлення власних агітаційних матеріалів.

У листопаді 1989 р. у Запоріжжі на площі Фестивальній інспектор РВВС лейтенант Бондарчук вимагав від секретаря ЗКО НРУ І. Паршакова припинити розповсюдження вісника Народного фронту Латвії «АТМОДА». Коли громадяни, що перебували поруч, поцікавилися підставами такої вимоги, лейтенант послався на необхідність дозволу обкому для розповсюдження періодичних видань. На останок співробітник міліції записав паспортні данні І. Паршакова та пригрозив: «Попереджую в останній раз!» [46, с. 2].

У квітні 1990 р. у Миколаєві біля кінотеатру ім. Ілліча активісти МКО НРУ В. Крупка й О. Гілякін продавали «самвидавну» газету «Чорноморія». Раптово їх обступила група молодиків і стала вигукувати: «Бандеровці, вон с Николаева! Рух не пройдет!» Підігріті спиртним, хулігани намагалися відібрати газети, але це їм не вдалося. Тоді вони викликали міліцію – мовляв рухівці ведуть торгівлю у не відведеному для цього місці. Невдовзі на місце інциденту прибув також голова МКО НРУ, депутат обласної Ради І. Гаврилишин і звернув увагу старшого сержанта міліції на те, що молодики були п'яні. Однак, хулігани швидко зникли, а міліціонери доставили трьох представників демократичних сил до Центрального РВВС. Через 20 хвилин затриманих відпустили без оформлення будь-яких документів [47, с. 4].

Складнішою була ситуація у Криму. Відсутність коштів не дозволила Кримському осередку НРУ налагодити видавництво власної альтернативної преси, що значно ускладнювало ведення просвітницької роботи серед населення. Натомість активісти Руху проводили агітацію, використовуючи різноманітні інформаційні листівки. За їх допомогою місцеве населення ознайомлювалося з реальним станом української економіки, яка по суті, носила колоніальний характер. Автори робили аналіз економічних перспектив незалежної України,

як держави з колосальним природно-ресурсним потенціалом [48]. Рух інформував населення про власну політичну платформу, що ґрунтувалася на демократичних засадах [49]. НРУ пропонував населенню новий шлях, який виведе народ з комуністичного рабства та забезпечить будівництво демократичної, цивілізованої, незалежної Української держави [50]. Варто зазначити, що враховуючи мовну специфіку регіону, значна частина листівок друкувалася російською мовою.

Функціонування осередків НРУ на Півдні України відбувалося у контексті загальноукраїнського державного відродження. Важливими завданнями функціонування південноукраїнських філій НРУ були формування українського інформаційного простору, піднесення національної самосвідомості населення, їх залучення до активної громадської діяльності, боротьба за національно-державне відродження України. З цією метою Рух використовував різні форми та методи діяльності – культурно-масові заходи національного забарвлення, взаємні візити дитячих художніх гуртків, поширення самвидавної періодики.

Процес національного пробудження у південному регіоні проходив у дуже складних умовах і відзначався певною регіональною специфікою. Так, слід констатувати, що місцеве населення, національна ідентичність якого десятиліттями вихолощувалась русифікаторською політикою імперських урядів, індиферентно сприймало українські патріотичні гасла. Відповідно у виступах, на установчих конференціях, прийнятих деклараціях і практичній діяльності активісти Руху у південному регіоні дещо зміщували акцент з національних на культурні та соціальні аспекти суспільних проблем. Крім того, незважаючи на загальні тенденції організаційної та суспільно-політичної кризи Комуністичної партії, на Півдні позиції обкомів були сильнішими за партійні структури на Заході та у Києві. Це зумовило жорсткий супротив функціонуванню осередків НРУ, з використанням повного арсеналу пропагандистського та адміністративного тиску.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України / О.В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
2. Гончарук Г.І. Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
3. Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К.: Генеза, 1995. – 395 с.
4. Бондаренко С.В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: автореф. дис.... к. іст. н.: 07.00.01 – «Історія України» / С.В. Бондаренко. – Чернівці, 2006. – 21 с.

5. Діденко Ю.В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989-2002) / Ю. Діденко. – Одеса: Астропринт, 2006. – 176 с.
6. Кіндрачук Н.М. Боротьба Народного Руху України за незалежність України: автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 / Н.М. Кіндрачук; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2010. – 16 с.
7. Кучерук М.С. Роль Народного руху України в об'єднанні національно-демократичних сил у проведенні внутрішньої політики держави (2002-2009 рр.): автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 / М.С. Кучерук; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2013. – 15 с.
8. Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1998 рр.): автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 «Історія України» / О.В. Мардаренко. – Одеса, 2007. – 18 с.
9. Овсієнко С.Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997-2002 рр.): автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 / С.Л. Овсієнко; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2008. – 18 с.
10. Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 / О.А. Шановська; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2003. – 20 с.
11. Квасновський В. Пробудження: 1989 рік: публіцист. нарис / В. Квасновський. – Тернопіль: Терно-граф, 2005. – 256 с.
12. Тиский М.Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80-90-х років: автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 «Історія України» / М.Г. Тиский. – Л., 2005. – 20 с.
13. Піпаш В.В. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.: закарпатський регіональний аспект: автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 «Історія України» / В.В. Піпаш. – Ужгород, 2009. – 20 с.
14. Білецький В.С. Історія Донецької крайової організації Народного Руху України (1989-1991 рр.) / В. Білецький. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2009. – 172 с.
15. Боротьба за незалежність України у 1989-1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову: 36 документів і матеріалів / [упоряд. С.В. Бутко, С.В. Соломаха]. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2009. – 432 с.
16. Шипотілова О.П. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на території Миколаївщини (1989-1996 рр.): автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 «Історія України» / О.П. Шипотілова. – Миколаїв, 2013. – 20 с.
17. Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – № 7 (4312). – 16 лютого.
18. Секо Я.П. Тернопільська крайова організація Народного руху України в період становлення (березень 1989 – березень 1990 рр.) / Я.П. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – Серія «Історія». – 2009. – Вип. 1. – С. 95-101.
19. Друмов В.І. Народний Рух за утвердження державності на Миколаївщині / В.І. Друмов, Л.М. Цимбал // Український південь. – 1995. – № 1. – 5 січня. – С. 1.
20. Звездун О.М. До питання про створення Одеської обласної організації НРУ за перебудову / О. Звездун // Інтелігенція і влада. – 2010. – № 20. – С. 130-137.
21. Проект програми установчої конференції Кримської КО НРУ // Приватний архів В.Д. Фесенка, колишнього голови Кримської крайової організації НРУ.
22. Нелегали на Хортиці // РУХ (Запоріжжя). – 1989. – № 2-3. – Вересень.
23. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.Р-4094, оп.8, спр.3.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.32, спр.2864.
25. Кличе свято козацької слави // Чорноморська комуна. – 1990. – 21 липня.
26. Кіндрачук Н.М. За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989-1991 рр.): монографія / Н.М. Кіндрачук. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – 208 с.
27. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / [упоряд. О. Шевченко]. – К.: Ярослав вал, 2012. – 814 с.
28. «Дзвін-91» - на Миколаївщині // На сторожі. – 1991. – № 2 (червень).
29. Горlach С. І так... я жив: спогади, есе / Степан Горlach. – К.: Ярослав Вал, 2011. – 320 с.
30. Бугогардовская паланка – чья она? // Контакт. – 1991. – № 59. – 2 серпня.
31. Діденко Ю. Рух – вагомий фактор Української держави / Ю. Діденко // Український Південь. – 1994. – 15 вересня.
32. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.П-11, оп.153, спр.34.
33. «Дочекалися» // Чорноморія. – 1989. – № 1. – грудень.
34. Добровільні пожертви // Чорноморія. – 1989. – № 2. – грудень.
35. Гаврилишин І. Повернення історичної пам'яті / І. Гаврилишин // Чорноморія. – 1989. – № 2. – грудень.
36. Іванюченко А. Панство ще не вмерло... / А. Іванюченко // Чорноморія. – 1990. – № 8. – травень.
37. Гіршберг А. Щоб пам'ятати / А. Гіршберг // Чорноморія. – 1989. – № 2. – грудень.
38. Фомін О. Апаратні ігри: за і проти кого? / О. Фомін // Голос Таврії. – 1991. – № 1.
39. Програма Народного Руху України // Голос Таврії. – 1991. – № 2.
40. Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів // Голос Таврії. – 1991. – № 4.
41. Дніпро просить пощади // Голос Таврії. – 1991. – № 5.
42. Бондюченко В. Гримаси командно-адміністративної системи / В. Бондюченко // Голос Таврії. – 1991. – № 6.
43. Рух-прес повідомляє // Голос Таврії. – 1991. – № 7.
44. ДАХО, ф.Р-4094, оп.8, спр.9.
45. ДАОО, ф.П-11, оп.152, спр.35.
46. І снова угрозы // Прямая Речь. – 1989. – № 2. – ноябрь.
47. Орлюк Т. Інцидент пильності / Т. Орлюк // Чорноморія. – 1990. – № 8. – травень.
48. Листівка «Экономические перспективы независимой Украины» // Архів автора.
49. Листівка «Власть народа» // Архів автора.
50. Листівка «Граждане Украины» // Архів автора.

Михайлов Володимир *Культурно-просвітницька діяльність Крайових організацій НРУ на Півдні України наприкінці 1980-х – 1991 рр.*

У статті на основі матеріалів державних обласних архівів і періодичних видань розглядається проблематика процесу національного відродження у Південній Україні наприкінці 1980-х – 1991 рр. Визначено регіональну специфіку функціонування крайових осередків НРУ на Півдні України.

Розкрито основні форми та методи культурно-просвітницької діяльності регіональних організацій НРУ, встановлено роль неформалів у процесах українського національно-державного відродження. Також здійснено загальний огляд видавничої справи осередків Руху. Визначено внесок південноукраїнських осередків НРУ у розбудову національної державності наприкінці 1980-х – 1991 рр.

Ключові слова: *опозиційний рух, Народний Рух України, культурно-просвітницька діяльність, видавнича справа, Південна Україна*

Михайлов Владимир *Культурно-просветительская деятельность региональных организаций НРУ на Юге Украины в конце 1980-х – 1991 гг.*

В статье на основе материалов государственных областных архивов и периодических изданий рассматривается проблематика процесса национального возрождения в Южной Украине в конце 1980-х – 1991 гг. Определена региональная специфика

функционирования региональных центров НРУ на юге Украины.

Рассмотрены основные формы и методы культурно-просветительской деятельности региональных организаций НРУ, установлена роль неформалов в процессах украинского национально-государственного возрождения. Также осуществлен общий обзор издательского дела филиалов НРУ. Определен вклад южноукраинских организаций НРУ в строительстве национального государства в конце 1980-х – 1991 гг.

Ключевые слова: оппозиционное движение, Народный Рух Украины, культурно-просветительская деятельность, издательское дело, Южная Украина

Mihaylov Volodymyr Cultural and educational activity of the PMU regional organizations in the South of Ukraine in the late of 1980s-1991

In the article on the basis of the state regional archives and periodicals the problematic of national revival process in the southern Ukraine in the late of 1980's – 1991 are considered. The author generalizes the known and introduces into the scientific circulation the new facts, which help to show the role of the People's Movement of Ukraine «Rukh» (PMU) regional organizations in the processes of modern national revival.

The regional specificity of functioning of the PMU regional organizations in the South of Ukraine is defined. The basic forms and methods of cultural and educational activities of the PMU regional organizations are revealed, the role of informal in the processes of Ukrainian national state revival is established. Also, the general review of the publishing business is carried out, the level of influence of the PMU press on public opinion of the southern region is analyzed, contribution of the publishing activity to the governmental, cultural and spiritual revival of the land is examined.

The contribution of the PMU regional organizations in the development of Ukrainian statehood during the collapse of the Soviet system in the late of 1980's – 1991 is defined.

Keywords: oppositional movement, People's Movement of Ukraine («Rukh»), cultural and educational activity, publishing activity, South Ukraine

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 29.01.2017 р.